

Od znaku ku kódu. Maďarské semiotické marginálie

KRISTIÁN BENYOVSZKY

Fakulta stredoeurópskych štúdií, Nitra

ABSTRAKT

Hlavným cieľom štúdie je prezentácia fundamentálnej teoretickej monografie Mihálya Szívósa *A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika (Od znaku ku kódu. Systematická semiotika)*, charakteristika jej základných téz a výklad kľúčových pojmov s ohľadom na aktuálne otázky literárnej teórie a jej prípadnú aplikáciu pri interpretácii umeleckých diel. V úvodnej časti autor načrtáva obraz o súčasnom stave maďarských semiotických výskumov. Potom nasleduje prezentácia knihy. Ide o priekopnícky vedecký výkon, Szívós podáva systematickú a koncepcne vyzretú generálnu teóriu znaku, budovanú na základe myšlienok amerického filozofa a zakladateľa modernej semiotiky Charlesa Sandersa Piercea. Záverečná časť obsahuje kritickú bilanciu výsledkov publikácie z literárnovedného aspektu.

A jel tudománya – Veda o znaku: pod týmto názvom vyšla v roku 1975 maďarská prekladová antológia teoretických a interpretačných štúdií z oblasti semiotiky (Szépe – Horányi 1975). V tom čase to bol prvý reprezentatívny výber jednak smerodajných, zakladajúcich textov tejto disciplíny, ktorá sa môže pýšiť úctyhodnou prehistóriou, a jednak jej novších, neraz priekopníckych rozvíjaní a aplikácií.

Aj dnes prekvapí markantný postoj zostavovateľov zborníka,¹ čo sa týka definície semiotiky a jej umiestnenia v systéme vied. György Szépe a Özséb Horányi začínajú úvodnú kapitolu exponovaním otázky „*Čo nie je semiotika?*“, po ktorej nasleduje desať záporných odpovedí. Druhá časť sa už nesie v duchu pozitívnych tvrdení (výskumná oblasť, ciele a metódy vedy o znaku) a odkazuje sa tu aj na najdôležitejšie udalosti vedeckého života doma i v zahraničí, čo sa týka inštitucionalizácie semiotiky. Autori tak formou konfrontačno-komparatívnej argumentácie načrtávajú obraz aktuálneho stavu vtedy ešte relatívne „mladej“, ale už „módnej“ disciplíny a zároveň anticipujú aj istú víziu jej ďalšieho vývoja. Ich prístup svedčí o dobrej informovanosti (čo v tom období, pre známe ideologické obmedzenia v edičnej činnosti a nedostupnosti literatúry vôbec nebolo samozrejmosťou), odbornej senzibilitate a rozvážnosti.

Podľa redaktorov semiotika nie je filozofia, čomu neprotirečí dobre známa skutočnosť, že v dejinách filozofie nachádzame mnoho predstaviteľov, ktorí sa zaoberali aj semiotickými otázkami, vrátane zakladateľov tejto disciplíny (Augustín, J. Locke,

Ch. S. Pierce a iní). Semiotika nemá ambíciu byť svetonázorom či nejakým globálnym výkladom sveta; sleduje iné ciele, má odlišné priority a nároky. Nie je ani filozofiou jazyka, ani logikou, hoci má s týmito disciplínami mnoho spoločných otázok. Hoci sa „usiluje o používanie logického aparátu“ (Szépe – Horányi 1975, 5), je zrejmé, že jej záujem o spôsoby a systémy značenia je oveľa širší. V semiotike je prítomná teoreticko-vedecká senzibilita, ale nie je ani teóriou vedy.

Ďalej: semiotika nie je jazykoveda. Napriek tomu, že sa otázkam (predovšetkým jazykového) znaku venovalo mnoho lingvistov, na čele so Saussureom. „Všeobecná jazykoveda je bezpochyby majstrom semiotiky, ktorá by však bola zlým učeníkom, keby sa jej časom nestala nevernou.“ (Szépe – Horányi 1975, 6) Vedné oblasti dvoch disciplín sa nezhodujú, ich vzťah charakterizuje skôr vzájomné pôsobenie, čo je výsledkom ich konvergentného vývinu. Autori poznamenávajú, že „medzi predstaviteľmi semiotiky vždy mali popredné miesto bádatelia rôznych umení“ (tamtiež) a disciplína je v mnohých ohľadoch zviazaná filozofickej estetike a interpretácii umeleckých diel, no napriek tomu semiotika nie je ani estetikou. Semiotika a estetika sú a pravdepodobne aj zostanú v aktívnej interakcii, bez toho, aby sa jedna podriadila druhej. To isté možno povedať aj o vzťahu semiotiky a psychológie.

Semiotiku nemožno stotožniť ani s teóriou informácie a teóriou komunikácie. Klasická kvantitatívna (matematická) teória informácie a rovnako aj neskoršie smery, ktoré už zohľadňujú aj kvalitatívnu stránku informácie, prichádzajú s problémami, ktoré nie sú dostatočne semioticky diferencované a interpretované. Na druhej strane je však pravdou, že okruh „praktickej aplikácie informatiky je poučný z hľadiska budovania aplikovanej semiotiky“ (Szépe – Horányi 1975: 7). V súvislosti s teóriou komunikácie dodávajú: „Niet pochyb, že bez komunikácie v najširšom zmysle slova nemá význam hovoriť o znaku. Semiotika sa však počas doterajšieho vývinu (a nie programu) usilovala o štruktúrne orientovaný výskum znaku a iba mimochodom – hoci v uplynulých rokoch čoraz dôraznejšie – si všímala funkčné hľadisko, čo je v prípade ľudských spoločností vlastne totožné s rámcom spoločenskej komunikácie“ (Szépe – Horányi 1975, 8).

Na záver autori dodávajú, že semiotiku nemožno stotožniť ani so „štrukturalizmom“, s ktorým ju spája spoločný záujem o štruktúrne prvky kultúry, ale čo sa týka spracovania týchto výsledkov ide skôr cestou funkcionálnych alebo generatívnych modelov.

Čo je potom semiotika?

„Semiotika je vlastne spoločenská veda, ktorá sa usiluje o objektívny výskum a používanie kvantitatívnych metód a – najmä prostredníctvom súvislostí z teórie informácie – pokúša sa reprezentovať prírodovednú exaktnosť, ale predsa nie je takým vedným odborom ako fyzika či matematika.“ (Szépe – Horányi 1975: 9) Objekt výskumu ju robí typickým *integrálnym interdisciplinárnym štúdiom*. „Používateľom tých najzložitejších a najvypracovanejších znakov je človek, pretože iné bytosti narábajúce so znakmi, zvieratá, nevedia preukázať znaky podobné ľudskej reči, písmu, spleti vizuálnych znakov, umeniu, komplikovaným experimentálnym prostriedkom... celá ľudská kultúra vlastne pozostáva zo znakov a znakových systémov“ (tamže). Je možné ešte dodať, že stanovisko redaktorov vari najviac korešponduje s názorom

rom V. V. Ivanova, podľa ktorého predmetom semiotiky sú znakové systémy používané v spoločnosti (Ivanov 1975, 349).

V roku 2005 vyšla antológia v druhom, rozšírenom vydaní pod názvom *A jel tudomány/Szemiotika – Veda o znaku/Semiotika* (Szépe – Horányi 2005). Publikácia bola doplnená o preklad štyroch slovníkových hesiel (znak, semiotika, semiotika a lingvistika, semióza) z knihy *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*, ktorá vyšla v redakcii významného, medzinárodne uznávaného semiotika maďarského pôvodu Thomasa A. Sebeoka.² Jeho teoretickú, publikačnú a organizačnú prácu autorská dvojica predslovu zvlášť vyzdvihuje. Tridsať rokov, ktoré uplynuli medzi dvoma vydaniaми, charakterizujú ako obdobie dovtedy nevídaného rozšírenia a prehĺbenia semiotických výskumov doma (v Maďarsku) i v zahraničí, o čom – ako píšú – nie je možné referovať v obmedzenom priestore úvodu ani len prehľadovo (tamže, 8). Informácie o dôležitejších zmenách v medzinárodnom semiotickom myslení čitateľ druhého vydania môže získať zo spomenutých nových, doplnených textov a čo sa týka vývoja v Maďarsku, sú mu k dispozícii štúdie, monografie, konferenčné zborníky a iné odborné publikácie členov Maďarskej semiotickej spoločnosti.³ Situácia však podľa zostavovateľov nie je vo všetkých ohľadoch uspokojujúca. Okrem chýbajúcich prekladov niektorých ďalších kľúčových diel zahraničných klasikov semiotiky pokladajú za jeden z najpálčivejších nedostatkov predošlých troch desaťročí absenciu jednotnej maďarskej semiotickej terminológie (tamže, 9).

Áká je situácia na maďarskej semiotickej scéne dnes, v roku 2014?

Ak si prelistujeme konferenčné zborníky, kolektívne a individuálne monografie Maďarskej semiotickej spoločnosti uplynulých pätnástich rokov a vezmeme do úvahy aj ostatné publikácie jej aktívnych členov a svedectvo jestvujúcich semiotických bibliografií, môžeme si všimnúť prioritu niekoľkých vedných oblastí. Najpravidelnejšie sa tu objavujú jazykovedné, literárnovedné, etnografické a sociologické (sociológia kultúry, umenia, každodenného života) štúdie. V menšej miere je zastúpená aj vizuálna semiotika (ikonológia, film) a semiotika mediálnej komunikácie. Tento tematický prierez zodpovedá historickým okolnostiam vzniku a vývinu maďarskej semiotiky, keďže jej zakladateľmi, iniciátormi a organizátormi s medzinárodnými kontaktmi pri začiatkoch boli prevažne lingvisti (György Szépe, Iván Fónagy, János S. Petőfi, Ferenc Papp), folkloristi (Vilmos Voigt, Mihály Hoppál), literárni teoretici (Zoltán Kanyó) a odborníci na vizuálnu a komunikačnú teóriu (Özséb Horányi). Vďaka nim sa semiotika, resp. metodika semiotickej analýzy aj v ďalších desaťročiach rozvíjala najmä v rámci týchto disciplín, aj keď nie v rovnakom tempe a s rovnakou intenzitou v každej oblasti.

Žiada sa poznamenať, že vo väčšine prípadov ide o kultiváciu opisnej alebo aplikovanej semiotiky. Autori v závislosti od kľúčovej témy zborníka alebo výzvy podujatia analyzujú istý užšie vymedzený okruh jazykových, literárnych, umeleckých, spoločenských alebo etnokultúrnych javov: ikonickosť, abdukciu, cestovanie, gastronómiu, slávnosť, telo – aby som spomenul iba niekoľko „zadaní“. Samostatnú skupinu tvoria texty, ktoré spracúvajú prehistóriu maďarského semiotického myslenia (Voigt – Balázs 2003, Balázs – H. Varga – Veszelszki 2005) alebo históriu výskumov v niektorej zo spomenutých aplikačných odvetví. Tu treba vyzdvihnúť všestrannú,

z hľadiska kvantity a rôznorodosti vedomostí priam „polyhistorickú“ publikačnú činnosť Vilmosa Voigta, ktorý vo forme prehľadových vývinových štúdií, teoretických uvažovaní, vedeckých a populárno-vedeckých monografií (Voigt 1990, 2008, 2011, 2013) a anotovaných bibliografií informuje o aktuálnom dianí na poli maďarskej a zahraničnej semiotiky; nielen rekapituluje doterajšie výsledky, ale vždy naznačuje aj smery ďalšieho vývinu danej koncepcie či metódy.

Čo na tejto tematicky a rovnako aj metodologicky naozaj pestrej palete maďarských publikácií z oblasti vedy o znaku chýba, resp. čo sa objavuje iba sporadicky, je teória, štúdie s teoretickým či metateoretickým zameraním o všeobecných podmienkach a základných kategóriách semiózy. Neznamená to, že by sa autori nezaoberali aj teoretickými otázkami, že by nereflektovali na kanonické diela zakladateľov a novších „majstrov“ semiotiky. Mierim skôr na to, že maďarská semiotika doposiaľ vynikala skôr recepciou (preklady, komentáre) a kreatívnym, neraz originálnym využitím indícií z najrozličnejších smerov semiotického uvažovania⁴ než inovatívnym potenciálom vedeckých výkonov všeobecno-teoretického charakteru.

Táto „diagnóza“ však už stráca svoju platnosť. Koncom roku 2013 totiž vyšla fundamentálna teoretická monografia Mihály Szívósa *A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika* (Od znaku ku kódu. Systematická semiotika).⁵ Ambiciózny zámer autora,⁶ jeho vyhranený teoretický postoj, konzekventnosť a kritický tón výkladu nútia k tomu, aby sme publikácii venovali zvýšenú pozornosť. A tým sa po trochu zdĺhavom, ale nevyhnutnom úvode dostávam k sformulovaniu predmetu a zámeru môjho textu.

Hlavným cieľom nasledujúcich úvah je prezentácia tejto priekopníckej knihy: charakteristika jej metodologických súradníc, východiskových téz, výklad kľúčových pojmov a kritická bilancia výsledkov s ohľadom na aktuálne otázky literárnej teórie. Preto popri postupnom odkrývaní prvkov, tematických okruhov a koncepcných súvislostí Szívósovej knihy budem uprednostňovať (citovať a komentovať) pasáže, ktoré sa vzťahujú na literatúru, literárnu vedu a ostatné druhy umenia. Tento cielene vedný dialóg bude vhodnou príležitosťou zamyslieť sa nad všeobecnejšími otázkami metodológie vied, ako napríklad: Aké sú, resp. aké môžu byť zásady budovania semiotiky v súčasnosti? Čo je a čo nie je jej kompetenciou? Aký je vzťah medzi lingvistikou, teóriou komunikácie a všeobecnou semiotikou? Ale rovnako aj nad otázkami možného dopadu danej teórie pre budúci výskum a interpretáciu umeleckých diel.

V STOPÁCH PIERCEA, PROTI SAUSSUREOVI

Mihály Szívós poukazuje na skutočnosť, že tradičné predstavy o semiotike, ktoré vychádzajú z teoretických a analytických prác z oblasti jazykovedy, literárnej vedy a teórie komunikácie podávajú o tejto disciplíne často jednostranný a nesystematický obraz (18). Nie náhodou, veď sú to iba súčasti opisnej a aplikovanej semiotiky. To, že výsledky semiotických výskumov možno využiť v mnohých iných vedných oblastiach ešte neznamená, že semiotika by nemala svoj vlastný vnútorný teoretický systém a samostatný profil (45). Autor neuznáva prioritu a direktívnu platnosť sociosemiotiky ani komunikačnej semiotiky, o lingvocentrickej semiológii ani nehovoriac (podrobnejšie o kritických pripomienkach na jej adresu neskôr). Je presvedčený, že semiotiku nie je možné vybudovať na báze ani jednej zo spoločenských vied, vrátane teórie

kultúry či sociológie, o čom svedčí okrem iného aj posilnenie pozície biosemiotiky, ktorá mapuje zákonitosti semiózy vo svete zvierat a rastlín, t. j. mimo ľudskej komunity. Podľa Szívósa výskumy ostatných dvoch desaťročí jednoznačne ukazujú, že už dozrel čas na to, aby sa semiotika vzdala barličiek príbuzných vedných disciplín a bola určená samostatne, komplexne a systematicky (101); aby nebola iba slúžkou lingvistiky a nesplynula s teóriou komunikácie, spoločnosti či kultúry.

Smerodajnou metodologickou a terminologickou bázou k vypracovaniu takejto generálnej vedy o znaku je pre Szívósa jednoznačne Pierceova semiotika a jej ďalšie rozvinutie Charlesom Morrisom. Ako poznamenáva, v prvom desaťročí 21. storočia sa už za najvýznamnejšieho predstaviteľa modernej semiotiky pokladá Charles Sanders Pierce, ktorý sa „počas svojho života zaoberal témami vyše dvadsiatich vedných odborov, preto získal hojné skúsenosti a nadobudol dostatok zručnosti na to, aby vedel efektívne prispieť k formulovaniu zásad semiotiky, vhodnej aj na interdisciplinárne využitie”. (s. 68)

Za hlavné, dodnes aktuálne a inšpiratívne výsledky semiotického uvažovania amerického filozofa pokladá Szívós nasledujúce: 1. Do centra pozornosti semiotiky postavil znakový vzťah. 2. Znakovosť chápal ako funkcionálny jav. 3. Rozlišoval medzi znakom a jej nositeľom. 4. Zaviedol základnú typológiu znakov (index, ikona, symbol). 5. Pripravil pôdu pre semiotické chápanie kódu (71). Svoj výklad preto nezačína definíciou znaku, ale opisom znakového vzťahu, určením a charakterizáciou jeho základných prvkov a vnútorných čiastkových relácií.⁷

V knihe sa dôsledne uplatňuje triadický princíp, čo sa týka jej tematickej výstavby, vyčlenenia kľúčových pojmov a celkovej argumentačnej logiky. Základným pilierom výkladu sú vždy trojice. Semiotika sa delí na všeobecnú, opisnú a aplikovanú semiotiku (táto klasifikácia pochádza od Thomasa A. Sebeoka, neskôr ju aktualizoval Umberto Eco). V rámci výskumu znaku sa podľa doteraz platnej Morrisovej definície rozlišujú tri dimenzie (syntaktika, sémantika, pragmatika), ktoré predstavujú zároveň tri rôzne spôsoby a smery semiotickej analýzy. Základná typológia znakov je tiež triadická (index, ikona, symbol). Znakový vzťah pozostáva z troch konštitutívnych zložiek: nositeľ, objekt a interpret znaku. Manipulácia so znakom zahŕňa v sebe tri úkony: tvorbu, použitie a interpretáciu znaku. A tieto jednotlivé trojice sa potom pri aplikácii konkrétnych javov dôsledne kombinujú.

Autor knihy *Od znaku ku kódu* sa kriticky stavia proti všetkým minulým „kolonializačným“ pokusom tých disciplín a myšlienkových prúdov, ktoré zasiahli do formovania odborného profilu semiotiku, ovplyvnili jej metodológiu a prax. Najviac kritiky smeruje proti jazykovedným a semiologickým tézám Ferdinanda de Saussura a ich rozvinutiu v prácach Hjelmsleva, Greimasa, Barthesa či dokonca Lotmana. Szívós sa vôbec netají tým, že túto líniu semiotiky – kvôli redukcionizmu a neoprávnenému nároku na všeobecnú platnosť – pokladá za prekonanú, alebo prinajmenšom za problematickú. Podľa neho semiotické poznámky Saussura boli príliš preceňované, za čo nesú zodpovednosť hlavne jeho žiaci, ktorí si pri redakčnej práci *Cours de linguistique générale* nevšimli nezrelosť a teoretickú nepodloženosť príslušných pasáží. A neuvedomili si ani to, že ich „majster“ – ako na to neskôr upozornil Roman Jakobson – nereflektovane prevzal diadickú koncepciu znaku od starovekých stoikov a pri

postulovaní novej vedy o znakoch v spoločnosti nebral do úvahy viac ako dvetisíc rokov starú prehistóriu filozofických a logických uvažovaní o znaku. „Saussure veľmi dôkladne pestoval iba jedinú vedu, lingvistiku. Preto aj semiotiku videl cez jej optiku a pojem znaku definoval tiež z tohto aspektu.“ (67) A tento lingvocentrický pohľad, ktorý sa v prácach jeho nasledovníkov stal dogmou, viedol potom k jednostrannej a zavádzajúcej koncepcii „semiológie“. Výsledkom nebola konzekventná všeobecná teória znaku, ktorá by popri jazyku rešpektovala aj svojbytnosť znakov spoločnosti a živej prírody, ale iba „semiotikou pretkaný jazykový štrukturalizmus“ (49).

Cenným doplnkom knihy je malý výkladový slovník, ktorý obsahuje 213 pojmov, z čoho je 50 novovytvorených alebo známych, avšak značne reinterpretovaných autorom. Szívós sa jednak usiluje o zjednotenie (maďarskej) semiotickej terminológie, zavádza však aj nové pojmy, ktoré vždy definuje a usúvzťažňuje s celým systémom. Robí to v presvedčení, že sa tým vytvoria podmienky pre širšie, dôslednejšie a tým pádom aj produktívnejšie využitie podkladov a indícií semiotiky, aké boli v blízkej minulosti. Pretože podľa jeho názoru mnohé vedné odvetvia, kde sa doteraz usilovali o uplatnenie semiotického prístupu, resp. prístupov – vrátane jazykovedy a literárnej vedy – sú vždy iba vo fáze opisu a zhromažďovania údajov, čo znamená, že sa ešte nestali aplikatívnymi semiotikami v plnom zmysle slova (101). Na rozdiel od medicíny, kriminalistiky, reklamy, marketingu či dizajnu, kde možno hovoriť o cielavedomejšom využívaní.

ZNAKOVÝ VZŤAH AKO ZÁKLAD SEMIOTIKY

„Nijaká vec nie je znakom sama osebe“, píše Szívós, „túto funkciu získava iba ako súčasť znakového vzťahu.“ (99) Z čoho potom vyplýva, že ju môže aj stratiť. Byť znakom teda znamená predovšetkým mať svojskú funkciu pre istú vec. *Znakový vzťah* je špeciálny vzťah, „kde sa sprostredkujúci prvok stáva znakom. Vec, proces alebo dianie sa stáva znakom tým, že človek alebo iná živá bytosť ich pokladá za znak, stavia sa k nim týmto spôsobom, tvorí a používa ich s takýmto cieľom... Vec, proces alebo dianie, ktoré sa v rámci znakového vzťahu stáva znakom, nazývame *nositeľom znaku*. Nositeľ znaku v rámci tohto vzťahu nadobúda istý význam, ktorý nemá vecný charakter, nie je to nejaká získaná vlastnosť či kvalita nositeľa znaku, ale isté sprostredkovanie pre interpreta znaku.“ (107) Ide tu o principiálne rozlíšenie, ktoré sa v niektorých semiotických teóriách nerešpektuje. Znak pozostáva z dvoch rôznorodých prvkov: z nositeľa vecnej, materiálnej povahy (môže ním byť napríklad nejaký predmet, zvuk, pohyb, dianie, v istých krajných prípadoch aj myšlienka) a z nevecného významu, ktorý sa naň vzťahuje.

Z triadickej koncepcie vyplýva, že na vzniku zložiek významu sa podieľajú všetky tri dimenzie znaku, nielen sémantika. „Vzťah interpreta znaku k nositeľovi znaku – čiže jeho vedomosti, zmyšľanie a emócie, na základe ktorých percipuje nositeľa a dovedy vzniknutý význam – tiež ovplyvňuje, resp. dopĺňa celkový význam.“ (123) Akékoľvek zmeny a posuny v rámci istého znakového zoskupenia (syntaktika) môžu mať dosah aj na elementy významu, ktoré vznikli v sémantickej alebo v pragmatickej dimenzii.

Výskum materiálnej alebo inej povahy nositeľa nepatrí do kompetencie semiotiky,

to skúmajú iné odvetvia; pre semiotiku je podstatné predovšetkým to, na čo znaky odkazujú, čo zastupujú. „Vec, situácia, proces či dianie, s ktorým je nositeľ znaku usúvzťažnený, a čo značí alebo zastupuje, je *objekt znaku*.“ (117) Objektom môže byť aj myšlienkový obraz, jeho vzťah k slovu však nie je univerzálnym, iba parciálnym semiotickým modelom (118).

Nositeľ znaku je vždy spojený s niektorým z piatich zmyslových orgánov. Oblasť, v ktorej sa daný nositeľ stáva vnímateľným pre interpreta znaku, nazýva Szívós *znakovým kanálom*. Z hľadiska príslušnosti nositeľa k tej či onej perцепčnej oblasti možno rozlišovať medzi vizuálnymi, auditívnymi, gustatívnymi, olfaktorickými a taktilickými znakmi. Kanál nie je totožný s médiom. Termín *médium* rezervuje autor na označenie spoločensky určeného a udržiavaného znakového priestoru, kde pravidelne a cielene prebiehajú isté znakové procesy, a to pre danú oblasť typickým spôsobom. Znaky jednotlivých umeleckých druhov tiež tvoria svojrázne médium a sú späté s niektorým z uvedených kanálov Napríklad film je médium, ktoré komunikuje cez dva kanály: pomocou vizuálnych a akustických znakov (116).

Najsilnejším prvkom znakového vzťahu z hľadiska jeho dynamiky je *interpret* či *používateľ znaku*, pretože iniciuje a aktívnym či pasívnym spôsobom formuje tento vzťah. Jeho úloha je konštitutívna: „Znakom sa stáva iba vec, ktorú človek alebo iná živá bytosť interpretuje a používa ako znak, resp. reaguje naň ako na znak, a tým pádom vzniká znakový vzťah.“ (110)

V ďalšej prezentácii Szívósovej koncepcie sa budem držať triadického usporiadania knihy.

SYNTAKTIKA

Szívós poznamenáva, že syntaktika bola dlhý čas zanedbávanou oblasťou semiotických výskumov a tiež bola pod neblahým vplyvom „jazykovedného imperialismu“. „Poznala prakticky iba jedno znakové zoskupenie, znakový systém“ (135) a všetko zaradovala pod túto kategóriu. Autor preto prichádza s návrhom na diferencovanú a odstupňovanú typológiu znakových útvarov (zoskupení, formácií), nezávislú od indícií jazykovej syntaxe. Zavádza a definuje nové pojmy a poukazuje na celú sériu semioticky relevantných vzťahov, ktoré sú dôležité aj pre literárnu teóriu, a preto sa im budem venovať podrobnejšie.

Viackrát zdôrazňuje, že v prípade syntaktiky ide o analýzu spojenia dvoch alebo viacerých znakových vzťahov a nie iba izolovaných znakov. Je to vstupná, zakladajúca fáza každého semiotického rozboru, po ktorej nasleduje sémantická a nakoniec pragmatická analýza. Interpret najprv identifikuje znakové útvary, vyčlení zakladajúce prvky a ich vzájomné vzťahy, potom pomocou sémantiky určí ich základný význam (čo značia, na čo odkazujú) a nakoniec v rámci pragmatiky sformuluje ich aktuálny, kontextom podmienený zmysel (139).

Autor delí znakové útvary na jednoduché a zložité. K jednoduchým patrí dvojica, trojica, rad, skupina a vzorec znakov, k zložitým znaková štruktúra, znakový systém, znakový svet a znakový priestor, resp. semiosféra.

Znaková dvojica je spojenie dvoch znakov, ktoré disponujú autonómnym nositeľom, a teda majú aj samostatný význam, ktorý sa v podstatnej miere nemení ani po

ich prípadnom rozdelení. Príkladom môže byť meno a priezvisko, zvukové a vizuálne výstražné znamenie sanitky, vzťah reči a gestikulácie, kontrapunkt v hudbe či v literatúre. Prvky paralelných motivických radov v literárnom diele tiež tvoria dvojicu (152). *Znakovú trojicu* tvoria tri znaky so samostatným nositeľom, ktoré si zachovávajú vlastný význam. Je ním napríklad trojhlasný hudobný kánon, zvuk troch rozdielnych hudobných nástrojov pri interpretácii nejakej skladby, ale takisto aj vzťah myšlienkového obrazu, slova a jeho písomnej podoby. Zoskupením znakov, ktoré nasledujú za sebou v čase alebo priestore, vznikajú *znakové rady*. Sú najčastejšie sa vyskytujúcim semiotickým útvarom v každodennom živote. Stačí pripomenúť fakt, že reč, čítanie a písanie sa realizujú vo forme, resp. prostredníctvom znakových radov, alebo že našu orientáciu na cestách zabezpečuje sled dopravných značiek. Indexovým znakovým radom sú viditeľné stopy zveri pre poľovníka, čuchové stopy pre policajného psa alebo telesné symptómy choroby pre lekára. Ikonické znakové rady vznikajú v dôsledku uplatnenia postupov kopírovania a imitácie, čo sa deje veľmi často vo výtvarnom umení. Spájaním výhradne symbolických znakov vznikajú vzorce v matematike alebo vo fyzike. Jazyk v tomto smere tiež ponúka nespočetné množstvo typov a príkladov, pretože každý jeho prvok sa môže stať znakom a spojiť sa potom aj do väčších a vyšších celkov. Za znakový rad preto možno pokladať už samotné slovo, vetu a text ako celok.

Špecifickým typom znakového radu sú reťazec a strapec. Reťazec spája znaky, ktoré na seba spätne odkazujú, čo znamená, že každý člen tohto útvaru sa stáva objektom pre nasledujúci člen v rade (s výnimkou prvého znaku). Autor na vysvetlenie uvádza názorný príklad: „Keď niekto pozrie von oknom a zbadá, že prší, a potom to vysloví a dokonca to aj napíše, čo je celkom možné, potom jedna mentálna reprezentácia, sled zvukov a sled písmen sa vzťahuje na ten istý znakový objekt.“ (157) Strapec vzniká vtedy, ak sa sled znakov pri jednom prvku rozvetví a od toho bifurkačného bodu pokračuje vo dvoch znakových radoch. Szívós tu opäť odkazuje na skúsenosti z oblasti vizuálnych umení, kde sa veľmi často stáva, že nápodoba (imitácia, štylizácia) nejakého obrazu je iniciátorom a tým pádom aj zakladateľom novej semiotickej formácie, ktorá sa po istom čase odpojí od „hlavného prúdu“ a vyvíja sa už samostatným smerom.

Za prechodné formácie medzi jednoduchými a zložitými znakovými útvarmi považuje Szívós *znakovú skupinu* a *znakový vzorec*. Znaková skupina pozostáva z jednoduchých útvarov (môže obsahovať dvojice alebo trojice), jej usporiadanosť však nie je taká komplexná a organická, ako to je v prípade znakového systému, a nie je ani taká prehľadná a rigidná ako znakové štruktúry. Ako príklad uvádza text s neznámym písmom, kde nepoznáme ani smer čítania, ani pravidlá spájania znakov do radov (159). Znakový vzorec charakterizuje pevný, ustálený vzťah medzi prvkami alebo ich pravidelné opakovanie. Už aj jeden rad či strapec znakov môže obsahovať nejaký jednoduchý alebo zložitý vzorec. Identifikácia vzorcov má veľmi dôležitú funkciu v policajnom pátraní, kde sa hľadajú spoločné, opakujúce sa črty medzi rôznymi prípadmi. Na základe týchto vzorcov je možné napríklad určiť, či v istých prípadoch nejde o sériového vraha. Aj ornamentálne motívy v ľudovom umení alebo leitmotív v hudobnej skladbe sú znakovými vzorcami.

Prvé dva zložité znakové útvary, *znaková štruktúra* a *znakový systém*, sa skladajú z jednoduchých znakových zoskupení, medzi ktorými existuje hierarchia. V prípade štruktúry je táto hierarchia pevná a prehľadná, pričom sa vyznačuje slabou kohéziou prvkov. Štruktúru tvoria napríklad vojenské hodnosti. Systém je podľa autorovho výkladu obsiahlejší a zložitejší než štruktúra, charakterizuje ju otvorenosť, vonkajšia a vnútorná rozšíriteľnosť, kreativita, silná kohézia prvkov a členitosť na rôzne podsystémy a štruktúry. Takejto charakteristike štruktúry zodpovedajú rôzne typy písma, umelé jazyky, najzložitejšie príklady znakových systémov však nachádzame v umeleckej literatúre (166). Môže byť prekvapivé, že Szívós prirodzené jazyky nepokladá za znakové systémy. Je to tiež prejavom jeho antisaussureovského postoja a stojí za tým presvedčenie, že jazyk je oveľa zložitejší fenomén, ktorý výraz „systém“ nie je schopný adekvátne vystihnúť: „Jazyk už ani preto nie je znakovým systémom, lebo aj v rámci jedného jazyka je možné rozlíšiť nespočetné, prakticky nekonečné množstvo systémov – medzi ktorými sú aj znakové systémy. Z toho dôvodu by bol použiteľný výraz metasystém či »systém systémov«, keby nebol už celkom bezobsažný“ (162). Na inom mieste však dodáva, že popretie zjednodušujúcej a mylnej predstavy o jazyku ako znakovom systéme ešte neznamená, že by jazyk nemal „systémový aspekt“, ako na to medzi inými upozornil aj Roman Jakobson (105).

Nad systémom stojí ešte komplexnejšie a diferencovanejšie semiotické zoskupenie, *znakový svet*, ktorý v sebe zahŕňa všetky predošlé jednoduché a zložité útvary. Jednotlivé podsystémy spoločnosti a kultúry si vytvárajú svoju vlastnú „ríšu“ znakov. Má ich napríklad móda, doprava (železnice, letecká a plavebná doprava komunikujú pomocou znakov pre nich typických) a pridala by som aj gastronómiu. Vo svete zvierat a rastlín tiež možno hovoriť o tvorbe a recepcii pre daný druh a dané územie charakteristických znakových útvarov vyššej organizačnej komplexnosti. Završujúcim semiotickým útvarom pokladá Szívós *znakový priestor*. Označuje ním také teritórium, „kde znakové útvary pravidelne vznikajú, zostávajú v platnosti a sú permanentne používané“ (173). Pojem chápe širšie ako Lotman svoju *semiosféru*, ktorá sa úzko viaže k jazyku a komunikácii a neberie ohľad na semiotické procesy mimo ľudskej spoločnosti a kultúry, t. j. na celú biosféru.

Szívós v tejto súvislosti zdôrazňuje silnú priestorovú podmienenosť semiózy. Znakový vzťah je obyčajne priestorovo situovaný, v rámci neho ide vlastne tiež o preklenutie istej vzdialenosti (sprostredkované sprítomnenie, napomenutie chýbajúceho objektu), nehovoriac o tom, že znaky, hlavne zložitejšie znakové útvary, sú schopné členiť priestor (171). Táto úzka prepojenosť je očividná napríklad v architektúre, v *land arte*, ale mohli by sme tu spomenúť aj divadelné umenie. Národné jazyky (a v rámci toho aj jednotlivé dialekty) si v dôsledku geografickej rozšírenosti tiež vytvárajú vlastné územie, svoj ohraničený semiotický priestor platnosti. Tu treba dodať, že podľa autora všetky tradičné umelecké druhy (médiá) majú svoju vlastnú semiosféru.

SÉMANTIKA

Spoločným menovateľom všetkých sémantických teórií je otázka reprezentácie, t. j. čo a ako sa vzťahuje na objekt znaku. Kým logická sémantika sa zaoberá predovšetkým kritériami pravdivosti jednotlivých výrokov a lingvistická skúma zasa význam iba jazykových prvkov, semiotiku zaujíma *charakter vzťahu medzi nositeľom a objektom znaku* najrozličnejšej proveniencie.

Existujú rôzne syntaktické, sémantické a pragmatické typológie znakov, avšak najzákladnejšou sa stala Pierceova triadická typológia (index, ikona, symbol), postavená na sémantickej báze. Táto klasifikácia je dostatočne známa, zásluhou Szívosa však je, že: 1. doladuje a upresňuje význam týchto termínov a integruje ich do svojej koncepcie s citom pre detail a terminologické nuansy; 2. zdôrazňuje dynamický aspekt klasifikácie, čo znamená, že jednak predpokladá vzájomné premeny medzi týmito znakmi a jednak si všíma javy zosilnenia a oslabenia ich svojbytného sémantického vzťahu (de- a reindexikalizácia, de- a reikonizácia, de- a resymbolizácia); 3. osvetľuje ich vzťahy na základe syntaktickej teórie znakových útvarov (interindexickosť – interikonickosť – intersymbolickosť). 4. poradie chápe ako vývinový sled znakov: „... najprv boli iba indexové znaky, potom vznikli ikonické a nakoniec vystúpením človeka sa objavili symboly.“ (194) Všimnime si tie najdôležitejšie tézy a definície autora, opäť s ohľadom na reflexiu literatúry a umenia. Poznamenávam, že ide o najrozsiahlejšiu časť knihy (179–315), ktorá obsahuje najviac odkazov na rôzne oblasti umenia.

Pre *index* je charakteristické, že medzi nositeľom a objektom znaku existuje nejaký fyzický alebo iný kontakt, vrátane kauzálneho vzťahu. Nositeľ a objekt sú v prípade indexu organicky spojené vďaka spoločne zdieľanému kontextu, a preto je súvislosť medzi nimi najsilnejšia v porovnaní s ostatnými členmi tirády. Z toho pramení aj ďalšia charakteristická vlastnosť: jeho pochopenie si vyžaduje najmenšiu mieru interpretáčnej aktivity zo strany používateľa znaku. Funkciou indexov je odkazovať (dym ako indexový znak ohňa, stopa ako znak fyzickej prítomnosti človeka či zvierata na mieste), privádzať na niečo (telesné symptómy choroby) a orientovať nás v priestore (smerové a iné dopravné značky) alebo v čase (meteorologické javy ako predzvesť zmeny počasia).⁸ Objektom indexu je vždy nejaká jednotlivina, resp. skupina jednotlivín a nikdy nie všeobecný predmet.

Autor sa osobitne zaoberá jazykovou indexikalitou a tu sa už dotýka aj istých literárnych súvislostí. Rozlišuje tri základné druhy: 1. Jazykové indexy odkazujúce priamo na priestorové („tu“) a časové („teraz“) súradnice situácie a na jej aktérov („ja“). 2. Referenčná funkcia jazykového výrazu vo všeobecnom zmysle slova. 3. Indexikalita na rovine textu, resp. textov. V poslednom prípade ide o intratextuálne a intertextuálne odkazy či alúzie, ktoré sú indexom vďaka spoločnému kontextu. Situácia sa však môže zmeniť: „Ak alúzie stratia svoju spojitosť s konkrétnym kontextom a medzi dvomi časťami textu – adekvátnymi znakovému objektu a znakovému nositeľovi – je už iba podobnosť, tak textuálne indexy sa premieňajú na ikony.“ (195) V tomto prípade ide o *deindexikalizáciu*, čiže o takú premenu, v rámci ktorej znak stráca svoju indexovú povahu a stáva sa znakom iného druhu. To sa deje aj v prípade, ak nasmerovanú mapu, ktorá ukazuje dané, aj fyzicky prítomné územie vytrhneme z toh-

to kontextu. Bez kontaktu s označovaným priestorom je už iba ikonou, ktorá zobrazuje isté geograficky vymedzené územie.

Najviac priestoru venuje Szívós ikone. *Ikona* je znak, kde medzi nositeľom znaku a objektom znaku je badateľná istá podobnosť. Táto vlastnosť nie je stála, časom sa môže zredukovať, zúžiť na minimum a dokonca aj celkom zmiznúť (*deikonizácia*) – a naopak: spolupôsobením rôznych faktorov (zmenou nositeľa znaku, objektu znaku alebo oboch) môže opäť ožiť a zosilniť (*reikonizácia*). Zníženie miery podobnosti medzi nositeľom a objektom oslabuje označovací vzťah (*designáciu*) a umožňuje tým vznik bohatých významových odtieňov (*konotácií*), zosilnenie podobnosti naopak znižuje túto možnosť a podporuje skôr upevneniu denotatívneho významu (210). Krajinka je bohatším zdrojom konotácií, než fotografia o tom istom prírodnom objekte.

Szívós, držiac sa Pierceovej klasifikácie, rozlišuje tri druhy ikon: *obraz*, *diagram* a *metaforu*. Aj v tomto prípade je dôležité poradie termínov, pretože sú usporiadané podľa klesajúcej miery podobnosti, tvoria teda deikonizovaný rad. Najsilnejšou podobnosťou sa vyznačuje obraz, ktorý je výsledkom rôznych mimetických (portrét), imitatívnych, reprodukčných a kopírovacích postupov a techník (fotografia, xerox). (Autor ináč nahrádza pôvodný termín *image* maďarským výrazom, ktorý vyzdvihuje charakter kópie: *másolatszerű ikon*, angl. *copy-like icon*.) V prípade diagramu možno hovoriť už o slabšej miere ikonickosti: ide tu iba o podobnosť štrukturálneho charakteru (mapa, projekt stavby alebo grafická skica tváre). Najslabšou ikonickosťou sa vyznačuje metafora. Vzniká usúvzťažnením dvoch znakových vzťahov so znakovými objektmi, ktoré majú podobné iba isté vlastnosti. To však stačí na to, aby sa znakový nositeľ zdrojového objektu integroval do nositeľa cieľového objektu. Ako príklady uvádza autor antropomorfné, telesné metafory, ktoré často prerastajú do znakových strapcov. V maďarčine, vďaka aglutinačnému charakteru jazyka, je tento prenos ešte názornejší než v slovenčine, kde sa metaforický vzťah vyjadruje genitívnym tvarom (čelo budovy, jazyk topánky, rameno rieky atď.). Produktívnym zdrojovým objektom je napr. noha (*láb*), ktorá sa objavuje v kompozitách, označujúcich spodok niečoho alebo tú časť, na čom daný predmet stojí: nohu má stolička (*székláb*), stôl (*asztalláb*), skriňa (*szekrényláb*), ale v maďarčine aj úpätie (*hegyláb*). Vidíme, že nositeľ (slovo *láb*) sa opakuje vo všetkých metaforických výrazoch, ktorých objekty zdieľajú istú spoločnú vlastnosť (217). Ako je to z definície zjavné, semiotické chápanie metafory je odlišné od niektorých tradičných, v štylistike a v literárnej teórii „zabehaných“ definícií, resp. nie je s nimi v každom ohľade kompatibilné. Najbližšie má ku kognitívnej teórii metafory, veľa spoločného má tiež s Ricoeurovou koncepciou „živej metafory“, s dekonštruktívnou tropológiou Paula de Mana je však ťažko zlučiteľná.

Autor knihy sa podrobne zaoberá jazykovou ikonicitou, predovšetkým s jej prirodzenými či primárnymi formami (onomatopoeje, stupňovanie prídavných mien, množné číslo, poradie slov), vyzdvihujúc priekopnícku štúdiu Romana Jakobsona (Jakobson 1966), pričom odkazuje aj na druhotnú, umelo vytvorenú ikonicitu a na jej význam v poézii a v medziumeleckej semióze: „Hudba a poézia sa významnou mierou vzájomne inšpirujú cez ikonicitu.“ (246) Táto téma je pre Szívósa opäť dobrou príležitosťou pre kritické reflexie na adresu Saussurea, ktorý absolutizáciou tézy o ar-

bitrárnosti jazykového znaku zanechal pre budúcich lingvistov a semiológov nedostatočne diferencovaný obraz o semiotických vlastnostiach jazyka, a preto okrem iného nepostihol ani skutočný význam ikonickosti v jazyku.

Hoci väčšina ikon vzniká na základe vizuálnych skúseností, takisto treba rátať aj s ostatnými perцепčnými oblasťami. To znamená, že ikony možno rozdeliť aj podľa znakových kanálov. Okrem vizuálnych ikon (viditeľné obrazy a pohybové ikony, napr. hluchonemých, dirigenta, tanečníka) existujú aj akustické (napodobnenie hlasu zvierať pomocou hudobných nástrojov, rôzne iné zvukové efekty používané v rádiových hrách), taktické (Brailova abeceda obsahuje diagramatické ikony, ktoré iba štruktúrne modelujú písmená), gustatívne (napodobnenie istých chuťových kvalít pomocou rôznych prísad a aróm, imitácia známych jedál, tzv. „falošné“ recepty typu falošný guláš, falošná treska atď.) a olfaktorické ikony (výťažky z rôznych rastlín, predovšetkým z kvetov v parfumoch pre ženy). Posledné dva typy sú úzko späté s jazykovou ikonicitou: odborný slovník degustátorov jedál a vín je plný metaforických a diagramatických výrazov a fantazijné názvy istých parfumov tiež hojne využívajú výrazové možnosti jazykovej ikonicity.

Najzaujímavejšou a najinšpiratívnejšou kapitolou tejto časti je nepochybne koncepcia *interikonickosti*. Szívós ňou pomenúva procesy semiózy, ktoré vznikajú transferom a adaptáciou ikonického znaku z vlastného do iného vizuálneho média. Ide tu vlastne o prípady vizuálnej intermediality, ktorá predpokladá zmenu média, vylučuje však zmenu znakového kanála: „Ikony môžu prestúpiť do druhého média iba vtedy, ak ten používa totožný kanál, resp. ak je v ňom prítomný aj kanál prvého, iniciačného média, pretože medzi nositeľmi znakov alebo nositeľmi a objektmi znakov patriacim do odlišného kanálu nie je možná podobnosť.“ (278) Z toho dôvodu podľa neho orchestrálna verzia hudobnej skladby *Obrázky z výstavy* od Musorgského nepatrí do interikonicity, ale divadlo a film sú bohatým zdrojom interikonických znakových útvarov. Typickým príkladom je podľa neho javisková dekorácia, ktorá môže obsahovať „malbu, sochu, film, fotografiu a prvky architektúry, ktoré spoločne, ikonickým spôsobom sprítomňujú dôležitejšie osobitosti a atmosféru jedného obdobia, jednej historickej scény.“ (279) Prenos (nielen) ikonických znakov medzi rôznymi médiami vždy predpokladá aj isté prispôbenie sa novému prostrediu, čo nevyhnutne vedie k výrazovým modifikáciám v cieľovom médiu. Tento jav nazýva autor doplnením (feltöltés). Poznamenáva, že „v mnohých prípadoch dochádza k spontánnej deikonizácii: nositeľ znaku stráca zo svojej ikonicity, pretože niektoré jeho prvky nie sú zobraziteľné v novom médiu. ... Takýmto postupom pripravuje sochár sochu na základe fotografie, alebo opačne, maliar dopĺňa farbami portrét namaľovaný po soche.“ (284)

Čo nie je ani indexom, ani ikonou, je *symbolom*. Každý znak totiž patrí do jednej z troch kategórií. O výskum symbolu sa semiotika delí s niekoľkými humanitnými disciplínami (lingvistika, rétorika, symbolická logika, filozofia, dejiny umenia), čo má svoje výhody aj nevýhody. K nevýhodám patria rušivé interdisciplinárne konotácie pochádzajúce z protichodných výkladov, pričom situáciu ďalej sťažuje aj jazykový úzus neodborného používania termínu: v každodennej reči sa príliš mnoho vecí označuje symbolom, medzi nimi aj také, ktoré striktne, v semiotickom zmysle slova

nimi nie sú. Autor v tejto súvislosti ostro kritizuje najmä Saussureovu tézu o arbitrárnosti jazykového znaku, presnejšie povedané jej dvojité, neopodstatnené zovšeobecnenie v prácach jeho nasledovateľov. Jednak to, že túto vedľajšiu a nie výlučnú vlastnosť slova ako symbolu rozšírili na vlastnosť jazykového znaku ako takého, a jednak, že jazykový znak pokladali za model, podklad každého iného druhu znaku (294).

Szívósova slovníková definícia symbolu je výstižná, sú v nej obsiahnuté všetky podstatné semiotické vlastnosti tohto znaku: „Jeden z troch najdôležitejších znakov, pri ktorom medzi nositeľom znaku a objektom znaku nie je ani fyzická či iná spolupatričnosť ani podobnosť. Nositeľa a objekt symbolického znaku spája tradícia, pravidlá na báze dohody alebo priame určenia používateľa znaku, ktoré sú takýmto spôsobom aj determinantmi významu. Symbol vzniká buď z indexu, z ikony alebo je ním od začiatku a vyskytuje sa iba v spoločnosti, pretože je svojráznym produktom človeka.“ (463)

V porovnaní s predchádzajúcimi znakmi triády sa symbol vyznačuje tým, že jeho význam je najmenej závislý od charakteru vzťahu nositeľa a objektu a najväčšmi od pragmatickej dimenzie. Ponecháva preto najviac slobody pre formovanie nositeľa a na manipuláciu s ním; v istých medziach aj bez toho, že by sa tým zmenil pôvodný význam (296). Táto minimálna, niekedy až nulová sémantická determinovanosť spôsobuje na jednej strane jeho silnú konotatívnosť, takže je schopný aktivizovať sekundárne a terciárne významové odtiene, a na druhej strane výnimočnú pružnosť a adaptabilitu, čo sa prejavuje v jeho nadpriemernej schopnosti získať si všeobecnú platnosť. Symbol sa vyznačuje vysokým stupňom pravidelnosti, a preto sa oveľa ľahšie ako ostatné dva stáva interpersonálnym a inštitucionálnym znakom s relatívne pevným, trvalým významom. V tomto smere podlieha určujúcej sile vývoja spoločnosti a jej podsystémov a štruktúr (292).

Vzájomný vzťah symbolov je podkladom pre vznik rôznych útvarov *intersymbolickosti*, čo sa – podobne, ako v predošlých dvoch prípadoch – najdiferencovanejšie prejavuje v literatúre a v ostatných druhoch umenia. „V literárnych dielach sa symboly nachádzajú na viacerých úrovniach. Okrem čisto jazykových symbolov tu môžu byť symboly aj na vyššej úrovni textovej organizovanosti. Zo symbolov z rôznych úrovní sa stávajú znakové rady alebo iné znakové útvary. Symboly v rámci jedného diela sa považujú za synchronne znakové rady. Avšak tie, ktoré vďaka intertextualite putujú z jedného diela do druhého tvoria diachrónny rad.“ (300–301) Intersymbolickosť ako tretia, najvýznamnejšia forma semiotickej intermediality, sa líši od interikonickosti tým, že tu nie je podmienkou deliť sa o rovnaký znakový kanál. Je to dané spomenutou nezávislosťou („odpútanosťou“, 294) nositeľa od objektu znaku. Symbol pri putovaní z jedného média do druhého môže, ale nemusí si zachovať totožné percepčné pole. Patrí sem celý rad medzidruhových a medzižánrových transferov.

PRAGMATIKA A KÓDY

Najkratšou časťou je kapitola o pragmatike. Szívós sa tu zaoberá interdisciplinárnymi súvislosťami doterajšieho výskumu pragmatiky v jazykovede (P. Grice), v literárnej vede (M. Bachtin), v teórii komunikácie a v semiotike (Ch. Morris). Semiotická pragmatika ako vzťah interpreta a používateľa znaku k nositeľovi znaku v sebe

zahŕňa na jednej strane vonkajšie prírodné a spoločenské okolnosti a podmienky semiózy a na druhej strane vnútorné dispozície (biologické danosti, povahové vlastnosti, mentálne schopnosti) interpreta. Aj táto kapitola obsahuje typológiu znakov. Z pragmatického hľadiska autor rozlišuje medzi znakmi, ktoré sa viažu iba na jednu situáciu alebo na viaceré situácie, ďalej podľa rozšírenosti vyčleňuje *personálne, interpersonálne* a *verejné znaky*. Zmieňuje sa aj o významnom vplyve životného prostredia na tvorbu, používanie a interpretáciu znakov zvierat a rastlín (zoosemiotika, fitosemiotika).

Szívós sa v samostatnej časti venuje aj rôznym otázkam kódu. Ostro kritizuje názory, ktoré stotožňovali jazyk s kódom alebo kód so znakovým systémom. Po podrobnom etymologickom exkurze a porovnaní odlišných výkladov tohto termínu v technických vedách, v teórii komunikácie a v lingvistike dospieva k semioticky platnej definícii: kód v najvšeobecnejšom zmysle znamená súbor vedomostí a skúseností o znakoch (s. 453). Týka sa všetkých troch dimenzií semiózy a rovnako aj tvorby, používania a interpretácie znakov.

Ide o písané alebo nepísané pravidlá, predpisy, normy týkajúce sa vzájomného vzťahu znakov, ich významu a spôsobu použitia. Kódy môžu byť opisné, normatívne alebo zmiešané. Typickými príkladmi sú diplomatický protokol, pracovné a právne predpisy, normy správania, dvorná etiketa, etický kódex, pravopisné pravidlá. Szívós však na viacerých miestach zdôrazňuje, že nie všetky pravidlá a skúsenosti s platnosťou kódu sú explicitné, verbalizova(tel)né alebo kodifikovateľné, sú medzi nimi aj implicitné, mlčky platné a dostupné iba intuícii. Tie majú význam pre interpreta hlavne pri získavaní skúseností s vonkajším (ale aj so svojim vnútorným) svetom prostredníctvom znakov, podporujú, orientujú ich poznávaciu funkciu, s čím komunikačné definície kódu obyčajne nerátajú. To je už oblasť *semiohermeneutiky*, ktorá sa zaoberá systematickým odkrývaním podmienok chápania zložitejších znakov a kódov (353).

V rámci zložitejších znakových útvarov môže dôjsť k vnútornému rozštiepeniu a odstupňovaniu kódu. Hierarchicky podradeným zoskupeniam zodpovedajú *subkódy*, dočasné spolupôsobenie viacerých kódov vytvára *metakód*. V literatúre môže byť subkódom individuálna verzia (poetika) člena istého smeru či školy, používajúcej spoločný poetický kód, metakód funguje hlavne v multimediálnych dielach (371).

LITERATÚRA A SEMIOTIKA: OTÁZKY, NÁVRHY, VÝHLADY

Kniha Mihálya Szívósa je zaiste dôležitou kapitolou v maďarskej recepcii Ch. S. Piercea, ktorá zďaleka nie je taká bohatá a rozvetvená,⁹ ako saussureovská línia semiológie a na ňu súhlasne či polemicky nadväzujúca literárna teória.¹⁰ Tá priamo alebo nepriamo, vrátane jej kritickej revízie zo strany psychoanalýzy (J. Lacan) a dekonštrukcie (J. Derrida), ovplyvnila maďarské literárnovedné myslenie oveľa výraznejšie než znaková teória amerického filozofa. Je teda ešte predčasné hovoriť o možnostiach vytvorenia akejsi pierceovskej literárnej semiotiky, niektoré myšlienky autora monografie však môžu byť cenným metodologickým vkladom do literárnoteoretického uvažovania.

1. Ako prvé a najdôležitejšie treba uviesť Szívósom zavedené a precízne zadefino-

vané syntaktické znakové útvary, ďalej sémantickú typológiu znakov a ich vzájomných vzťahov (prednostne interikonickosť), ktoré ponúkajú vhodnú terminologickú bázu na diferencovanejšie zachytenie istých semiotických osobitostí literárnych diel a na modelovanie najrôznejších foriem intertextuálnych a intermediálnych vzťahov a synergických významových procesov. Je to rovnako aktuálne pre literárnu vedu ako pre semiotiku, kde výskum „intersemiotických prekladov“ a transferov v umení už má svoju kontinuálnu tradíciu (Jakobson 1959, Dusi 2000, Grygar 2008, Eco 2010), pričom aj dnes je vnímaná ako „produktívna oblasť výskumu“ (Fabbri 2005, XI).

2. V súvislosti s predchádzajúcim bodom sa treba zmieniť o jednej zaujímavej absencii. Je prekvapivé, že koncept *neobmedzenej semiózy*, ktorý je – najmä vďaka inak diametrálne odlišnému výkladu J. Derridu a U. Eca – popri triadickej typológii znakov azda „najpopulárnejšou“ Pierceovou ideou v teórii literatúry (nielen maďarskej), sa v knihe ani nespomína. Je to prekvapujúce už aj z toho dôvodu, že podrobne a invenčne vypracovaná typológia syntagmatických vzťahov a sémantických medziznakových premien je názorným príkladom toho, ako je znak odkázaný na potenciálne celú sériu ďalších znakov, resp. ako je interpretovaný v inom znaku, čo je základnou myšlienkou permanentnej, v zásade nekonečnej semiózy. A veľmi málo sa píše aj o jednom z najdiskutovanejších a najkontroverzenejších pojmov zakladateľa modernej semiotiky, o *interpretante*. Szívós ho spomína iba v súvislosti s relatívne ustáleným významom, ktorý chápe ako výsledok jeho účinku na vedomie interpreta či používateľa znaku (123), nezmieňuje sa však ani o jeho semiotickom charaktere (že aj on sám je, resp. sa stáva znakom, a tým pádom je odkázaný na výklad iným znakom), ani o typologickej rôznorodosti (bezprostredný, dynamický a konečný interpretant).

3. Dôsledné rozlišovanie medzi znakom, nositeľom znaku a významom dáva možnosť artikulovať rozdielne spôsoby bytia umeleckého diela aj v slovníku semiotiky. V prípade literatúry ide hlavne o rozlíšenie materiálno-fyzikálnych parametrov textu (spôsob písomnej fixácie – rukopis, tlačaná podoba, digitalizovaná verzia – a typograficko-tlačiarenské vlastnosti knihy ako objektu) a jej fenomenálnej, individuálne zvýznamnenej, t. j. konotačne obohatenej podoby vo vedomí interpreta. Ako som už spomenul, skúmanie materiálnej stránky nositeľov podľa Szívósa nepatrí do kompetencie semiotiky, zaoberajú sa ním iné vedné odbory. „V rámci znakového vzťahu je pre nás dôležité predovšetkým to, čo znaky označujú, a nie ony samy vo svojej vecnej podstate, čiže nie nositelia znaku...“ (110).

Na jednej strane to korešponduje s prístupom pragmatickej estetiky či recepčnej poetiky (Plesník 1995, 2012), ktorá vychádza z rekonštrukcie diela v kontexte vedomia a kladie dôraz na jej adekvátnu, esteticky citlivú pojmovú reflexiu, na druhej strane sa však dostáva do konfliktu s pohľadom techno-materialisticky orientovanej, antihermeneutickej teórie médií (Friedrich Kittler), ktorá v uplynulom desaťročí ovplyvnila aj istý okruh maďarských literárnych vedcov.

4. Spojenie znakovosti a zmyslových orgánov (znakový kanál) napomáha tomu, aby sa poeticky relevantné javy, ako sú synestézia, word-painting alebo zvuková poézia (sound poetry) dali vysvetliť na semiotickej a nie výlučne psychologickej báze (Rimbaudovu slávnu báseň *Voyelles* charakterizuje Szívós ako prejav „imaginárnej ikonickosti“, 309).

5. Zdôrazňovanie poznávacej funkcie znakov a orientačnej úlohy intuície, inferenčných postupov a neverbalizovateľných skúsenostných vedomostí interpreta môže napomôcť tomu, aby sa akt čítania začal chápať predovšetkým ako individuálny a jednosmerný semiohermeneutický proces odkrývania zmyslu znaku, resp. znakov a literárna teória sa tak už konečne vymanila z myšlienkového dedičstva teórie komunikácie, ktorá mu sugerovala „prenos“, „sprostredkovanie“ akejsi „správy“ či „odkazu“. K tejto konklúzii dospela už dávnejšie konštruktivistická literárna veda a ináč vo svojich kritických semiotických meditáciách aj František Miko.¹¹

6. Nakoniec neopomeňme ani pedagogické konzekvencie knihy, pokiaľ ide o spôsob výučby všeobecnej semiotiky a semiotiky literatúry. Autorovo stanovisko je jasné: Všeobecnú teóriu znaku nie je vhodné koncipovať na základe skúseností z tej-ktorej oblasti umenia, pretože tie už predstavujú najkomplexnejšiu úroveň semiózy, čo sa týka počtu a typov znakov, ich rôznych konfigurácií a rovnako aj spôsobu esteticky zámerného narábania s nimi. To znamená, že pri koncipovaní základov semiotiky ako vyučovacieho predmetu treba postupovať vzostupne, od najjednoduchších elementov znakového sveta k komplikovanejším: „Práve pre vysokú mieru zložitosti... osvojenie si a vyučovanie semiotiky nie je účelné začať rozborom umeleckých diel, lebo tie už patria do najvyššieho stupňa semiotických štúdií“ (166).

POZNÁMKY

- ¹ Szépe, György (1931–2012): jeden z najvýznamnejších maďarských lingvistov 20. storočia. Popri všestrannej publikačnej činnosti treba vyzdvihnúť jeho redaktorskú, organizačnú a pedagogickú aktivitu (bol vychovávateľom niekoľkých generácií jazykovedcov). Horányi, Özséb (1942–): pôvodným vzdelaním elektroinžinier, svoje vedecké hodnosti však získal zo všeobecnej jazykovedy, textológie a teórie komunikácie. Je uznaným odborníkom na teóriu a výučbu vizuálnej kultúry a spoločenskej komunikácie.
- ² Thomas A. Sebeok, čiže Tamás Sebők (1920–2001) ešte ako mladý opustil Maďarsko. Najprv študoval v Anglicku, potom sa r. 1937 trvalo usadil v USA. Okrem semiotiky (teória, história, biosemiotika) sa zaoberal všeobecnou jazykovedou, ugrofínskou lingvistikou, psycholingvistikou a etológiou. Pravidelne udržiaval kontakt s maďarskými semiotikmi aj počas éry komunizmu.
- ³ Maďarská semiotická spoločnosť (Magyar Szemiotikai Társaság) vznikla v roku 1990, oficiálne bola zaregistrovaná v roku 1991. Predsedom je etnológ a folklorista Vilmos Voigt, hlavným sekretárom lingvista Géza Balázs. Semiotické výskumy predtým (od roku 1968) koordinovala interdisciplinárna a neskôr semiotická pracovná skupina v rámci Maďarskej akadémie vied.
- ⁴ János S. Petőfi (1931–2013) svojou semiotickou teóriou textu sa stal zakladateľom segedínskej semioticko-textologickej školy. Túto koncepciu potom rozvíjal aj počas pôsobenia v zahraničí (Nemecko, Švédsko, Taliansko). (Petőfi – Benkes 2002, Petőfi 2004, 2007). Mihály Hoppál a Vilmos Voigt boli medzi iniciátormi zavedenia termínu *ethnosemiotics* a vypracovania jej metodológie na začiatku sedemdesiatych rokov. Vďaka tomu „v Európe prvýkrát odzneli ethnosemiotické prednášky v rámci pravidelnej výučby na budapeštianskej univerzite (ELTE – K. B.)“ (Hoppál 2003:188).
- ⁵ Vzhľadom na pravidelnosť knižných odkazov a snahu predísť zbytočnej bibliografickej preplnenosti, v texte uvádzam iba strany citátov, parafráz a alúzií.
- ⁶ Mihály, Szívós: filozof, semiotik, vedecký pracovník Maďarskej akadémie vied. Zaoberá sa hlavne klasickou nemeckou filozofiou, teoretickou semiotikou, filozofiou vedy a sociológiou vedy. Vydal aj monografiu o Arthurovi Koestlerovi a Mihályovi Pollányim. Jeho najnovšou semiotickou publikáciou je *Teória znakových aktov (A jelaktusok elmélete)*, (2014).
- ⁷ Okrem Pierceových diel sú pre Szívósa smerodajné, a preto aj najčastejšie citované, hlavne nasledovné semiotické publikácie: *Handbuch der Semiotik* (Nöth, 2000), *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*

(Sebeok – Danesi, 2010), *The Routledge Companion to Semiotics* (Cobley, 2010) a trojjazyčný a štvorzväzkový zborník štúdií encyklopedického formátu *Semiotik/Semiotics* (Posner – Sebeok – Robering, 1997–2004), doposiaľ najrozsiahlejšie dielo tohto charakteru o téme

⁸ Tu sa žiada poznamenať, že priestorová podmienenosť znakového vzťahu je najsilnejšia práve u indexov: plot značí hranice pozemku, zvieratá si vyznačujú svoje teritórium tiež pomocou indexov (napr. feromónov).

⁹ Najdôležitejšie publikácie o Pierceovi vznikli na poli semiotiky (Voigt 2008, 85–94, Voigt 2011, 31–41), jazykovedy (Horányi, 1981) a filozofie (Boros 1998, 37–67).

¹⁰ V preklade je dostupných neporovnateľne viac prác Jakobsona, Mukařovského, Lotmana a Barthesa než Piercea. Z klasikov chýba iba tvorba A. J. Greimasa, ktorý v maďarskom prostredí nevyvolal skoro žiadny ohlas.

¹¹ „Slová... nič ,neprenášajú‘... Sám hovoriaci do svojej reči či textu nič iné okrem slov nedáva, text v priestore medzi komunikantmi nič okrem slov neobsahuje a neprenáša a príjemca nič z reči či textu okrem slov ,nepreberá“ (zvýraznil K. B.) (Miko 1994, 52).

LITERATÚRA

BALÁZS, Géza – H. VARGA, Gyula – VESZELSZKI, Ágnes (ed.): *A magyar szemiotika negyedfél évtized után*. Budapest – Eger: Magyar Szemiotikai Társaság – Líceum Kiadó, 2005.

BOROS, János: *Pragmatista filozófia*. Pécs: Jelenkor, 1998.

COBLEY, Paul (ed.): *The Routledge Companion to Semiotics*. London, New York: Routledge, 2010.

DUSI, Nicola: Introduzione. Per una ridefinizione della traduzione intersemiotica. *VERSUS*, 2000, č. 85–87, s. 3–54.

ECO, Umberto: *Dire quasi la stessa cosa. Esperienze di traduzione*. Milano: Bompiani 2010.

FABBRI, Paolo: *La svolta semiotica*. Roma: Laterza, 2005.

GRYGAR, Mojmir: *O srovnávací sémiotice umění*. In Schneider, Ján – Krausová, Lenka (ed.): *Vybrané kapitoly z intermediality*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2008, s. 33–49.

HOPPÁL, Mihály: A magyar etnoszemiotikai kutatás. In VOIGT, Vilmos – BALÁZS, Géza (ed.): *A kezdetektől máig. A modern magyar szemiotika olvasókönyve*. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság, 2003, s. 182–211.

HORÁNYI, Özséb: *A nyelvről való gondolkodás történetének egyik állomása. Charles Sanders Peirce*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, 1981, č. XIII, s. 65–90.

IVANOV, V. V.: A szemiotika helye a tudományok között. In SZÉPE, György – HORÁNYI, Özséb (ed.): *A jel tudománya (Veda o znaku)*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1975, s. 347–355.

JAKOBSON, Roman: On the linguistic aspects of translation. In Brower, Reuben (ed.): *On Translation*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1959, s. 424–434.

JAKOBSON, Roman. *Quest for the Essence of Language*. Diogenes, 1966, č. 51, s. 21–37.

NÖTH, Winfried: *Handbuch der Semiotik*. Stuttgart, Weimar: Verlag J. B. Metzler, 2000.

MIKO, František: *Význam, jazyk, semióza*. Nitra: Vysoká škola pedagogická v Nitre, 1994.

PETŐFI, S. János: *A szöveg mint komplex jel*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004.

PETŐFI, S. János – BENKES, Zsuzsa: *A multimediális szövegek megközelítései*. Pécs: Iskola-kultúra, 2002.

PETŐFI, S. János: *Da un ateneo all'altro. Verso la costruzione di una teoria semiotica del testo*. Macerata: Università di Macerata 2007.

POSNER, Roland – SEBEOK, Thomas – ROBERING, Klaus: *Semiotik/ Semiotics*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1997–2004.

- PLESNÍK, Lubomír: *Pragmatická estetika textu*. Nitra: Vysoká škola pedagogická v Nitre, 1995.
- PLESNÍK, Lubomír: *Kapitoly z recepčnej poetiky*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2012.
- SEBEOK, Thomas – DANESI, Marcelo (ed.): *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*, Berlin: Mouton de Gruyter, 2010.
- SZÉPE, György – HORÁNYI, Özséb (ed.): *A jel tudománya (Veda o znaku)*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1975.
- SZÉPE, György – HORÁNYI, Özséb (ed.): *A jel tudománya (Veda o znaku)*. Budapest: General Press Kiadó, 2005.
- SZÍVÓS, Mihály: *A jeltől a kódig. Rendszeres szemiotika*. Budapest: Loisir Kiadó 2013
- VOIGT, Vilmos: *Szemiotikai kultúra – a kultúra szemiotikája*. (Semiotická kultúra – semiotika kultúry). Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1990.
- VOIGT, Vilmos: *Bevezetés a szemiotikába*. (Úvod do semiotiky) Budapest: Loisir Kiadó 2008.
- VOIGT, Vilmos: *Jeltudomány (Veda o znaku)*. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó, 2011.
- VOIGT, Vilmos: *Etnoszemiotika*. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó, 2013.
- VOIGT, Vilmos – BALÁZS, Géza (ed.): *A kezdetektől máig. A modern magyar szemiotika olvasókönyve*. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság, 2003.

FROM SIGN TO CODE REMARKS ON HUNGARIAN SEMIOTICS

**Semiotics. Hungarian Semiotics. Charles Sanders Pierce. Mihály Szívós.
Literary Theory.**

The main scope of study is the presentation, explication and reflexion of the Hungarian theoretical monography *From Sign to Code. Systematic Semiotics* (2013) written by Mihály Szívós. This is the fundamental general theory of signs based on ideas of American philosopher and founder of modern semiotics Charles Sanders Pierce. First the author of the study made sketchy survey about the situation of Hungarian semiotic research, secondly reviewed the publication, and the last suggests some possibilities of application for literary theory and for interpretation of works of art.

*Dr. habil. PaedDr. Kristián Benyovszky, PhD.
Ústav maďarskej jazykovedy a literárnej vedy
Fakulta stredoeurópskych štúdií
Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Dražovská 4
94974 Nitra
benyokri@yahoo.it*